

У потрази за Радуловим иконостасом из Црколеза

Посвећено Петру Момировићу

РАДОМИР ПЕТРОВИЋ

У метохијској Дреници налази се село Црколез, са старом црквом Св. Јована Крститеља, чије је зидне слике и иконостас урадио познати зограф и иконописац Радул 1673. године.¹

Тема овог рада је потрага за изгубљеним иконостасом сликара Радула, чији се трагови јасно виде како по његовим очуваним сликаним деловима тако и по обележеним неисликаним, белим површинама на северном и јужном зиду који дели олтарски простор од наоса. На жалост, овај иконостас више не постоји као целина, јер је расут и изгубљен те је отуда и остао непознат нашој науци. Истина, сачувани су поједини делови, за које се није знало да припадају иконостасу у Црколезу. Данас се на месту Радуловог иконостаса налази новији, сликан на картону и постављен између два рата; стилски, слике су ближе католичком него православном ликовном изразу. У цркви се налази још неколико икона: св. Николе и св. Ђорђа, св. Николе, св. Симеона и св. Јована Крститеља, Богородице с Дететом и Христа.

Радулово уметничко стваралаштво је у нашој науци мало проучавано и критички сагледавано, изузев неколико његових потписаних икона или дела која нису потписана, а приписивана су другим мајсторима. Али, за свако студиозније атрибуирање непотписаних дела овог уметника у компаративном смислу служиле су сцене из живописа у Црколезу.²

Највећа сачувана драгоценост старог иконостаса из Црколеза јесу Радулове царске двери, које се налазе у ризници Пећке патријаршије (сл. 2).³

Један део црколешког иконостаса се налази и на иконостасу манастира Црне Реке. То је деизисна плоча с апостолима (сл. 4) коју је први открио и публикувао Радомир Станић, претпоставивши могућност да им је аутор сликар Јован или Радул.⁴ Тешко оштећене иконе Богородице (сл. 2) и Христа (сл. 3) истих димензија, које су у Црколезу, свакако су саставни део старог иконостаса чији је аутор мајстор Радул.

Првобитни иконостас сликара Радула из Црколеза вероватно је био сличан иконостасу Св. Николе у Подврху, чију је занимљиву визуелну реконструкцију по систему „модула“ обрадила Аника Сковран.⁵

Позната су нам још нека Радулова дела као што су иконостас у Старој цркви у Сарајеву⁶, царске двери у цркви манастира Житомислића у Херцеговини⁷, фреске и иконостас св. Николе у Пећкој патријаршији⁸, фреске у Праскавици и у Дреновштици.⁹

¹ В. Ђоровић, *Прилози за нашу стару књижевност и историју*, II. Црква у Црколезу, Зборник за историју Јужне Србије и суседних области I (Скопље 1936) 96; S(reten) P(etković), *Crkolez*, ELU 1, Zagreb MCMLIX, 671 (иконе датује у XVII век). R. Ljubinković, *Stvaranje zografa Radula. Jedna etapa zidnog slikarstva i ikonopisa*, Nase starine I (Sarajevo 1953) 123—131; Исти, *Majstori starog srpskog slikarstva*, Nase starine IV (Sarajevo 1957) 187—202 (*Студије из средњовековне уметности и културне историје*, Београд 1982, 36—37; G(ordana) T(omi)ć, *Radul*, ELU 4 (Zagreb MCMLXVI) 51; Р. Петровић, *Прилог питању односа сликара Радула и бококторске сликарске школе*, Бока 10 (Херцег Нови) 155—163; Исти, *Конзервација и рестаурација живописа цркве св. Јована Крститеља у селу Црколез*, Старине Косова VI—VII (Приштина 1972—1977) 207—212.

² С. Петковић, *Зидне слике у Острогу из 1666/1667 године — непознато дело сликара Радула*, Зограф 2 (Београд 1967) 32—38.

³ Д. Милошевић, *Сликарство у средњовековној Србији од 12. до средине 18. века* (каталог), Народни музеј, Београд 1974, 21 (детал, девојка из сцене „Ваведење Богородице у храм“); Иста, *Старе српске умени XII—XVIII столети*, Narodni Galerie v Praze 1974, 14—15, kat. 69 (фотографија целих царских двери), први пут излагане. Ове царске двери биле су дуго експонат у Музеју Приштине, али, укидањем средњовековног одељења старе српске уметности 1974. године, оне су пренете на конзервацију у Покрајински завод за заштиту споменика културе у Приштини. Аутор овог рада је у својству сликара конзерватора очистио царске двери и калкирао у Р. 1:1, а потом су царске двери пренете у ризницу Пећке патријаршије.

⁴ Р. Станић, *Иконостас манастира Црне Реке*, ЗЛУ 14 (Нови Сад 1978) 239—249.

⁵ А. Сковран, *Иконостас цркве Св. Николе у Подврху и његов творац*, Зограф 4 (Београд 1972) 52—62.

⁶ Л. Мирковић, *Старине Старе цркве у Сарајеву*, Споменик СКА LXXXIII (Београд 1936) т. XXVII, сл. 2—3; Р. Љубинковић, *Стварање зографа Радула*, 129.

⁷ П. Момировић, *Царске двери манастира Житомислића у Херцеговини*, Nase starine II (Sarajevo 1954) 99—112; Р. Станић, *Иконе из Херцеговине* (каталог) Мостар 1982, 13—14, к. б. 9, таб. IX; Љ. Којић, *Манастир Житомислић*, Сарајево 1983, 125—126.

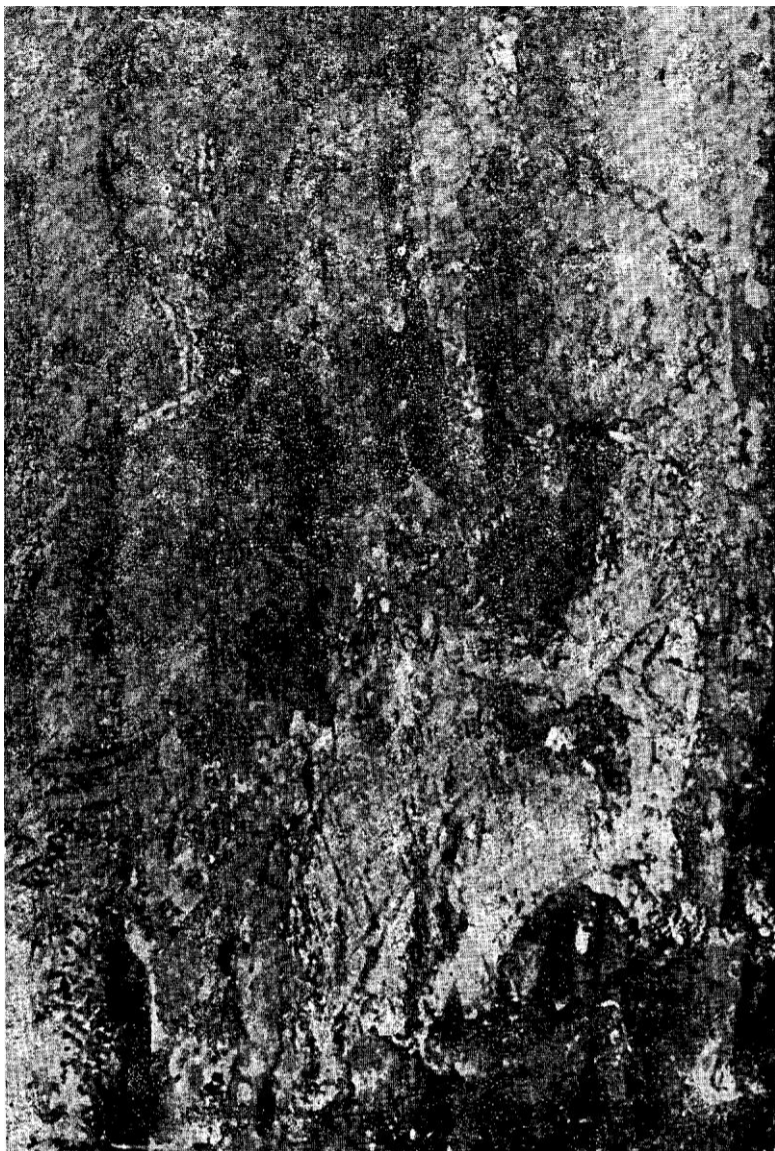
⁸ Ј. Радовановић, *Црква Св. Николе у Пећкој патријаршији*, Београд 1963, 1—42 (публикован живопис), иконостас није публикуван.

⁹ Уп. С.С. Раичевић, *Живопис зографа Радула у цркви села Дреновштице код Никшића*, ЗЛУ 13 (Нови Сад 1982) 189—197. Аутор је компарацијом сцена и ликова из Дреновштице и Црколеза и других споменика где је Радул сликао успео да тачно и аргументовано атрибуира сликарство у Дреновштици зографу Радулу. Али, живопис из Дреновштице је први приписао на основу визуелног опажања без аргументације научног апарата у фусноти мр. Рајко Вујичић, *Иконописна дјела Димитрија даскала у Рисну*, Бока 12 (Херцег Нови 1980) 217, бел. 7(?).

Сл. 1. Царске двери, сликар Радул, 1673. Ризница манастира Пећке патријаршије. Снимио: Р. Петровић, 1973. г.

Fig. 1. «Porte Royale», peinte par Radul en 1613. Trésor du Patriarcat de Peć. Photo prise en 1973 par R. Petrović

Сл. 2. Богородица. Икона на дрвету са иконостаса из 1673. у Црколезу. Снимио: Р. Петровић, 1973.

Fig. 2. La Vierge. Icône de l'iconostase, peinte sur bois en 1673, Crkolez. Photo prise en 1973 par R. Petrović

Сл. 3. Исус Христос. Икона на дрвету са иконостаса из 1673. у Црколезу. Снимио: Р. Петровић, 1973.

Fig. 3. Le Christ. Icône de l'iconostase, peinte sur bois en 1673. Photo prise en 1973 par R. Petrović

Прикупљајући одговарајућу документацију у потрази за несталим Радуловим делима, уочио сам два апостолска лика која су изрезана из деизисне плоче из Црне Реке. Они су ми омогућили да употпуним реконструкцију Радуловог иконостаса из Црколеза. Значајну помоћ у атрибуцији и идентификацији овог Радуловог дела пружила су ми компаративна истраживања која сам обавио у Црној Реци, Црколезу, Острогу и Пећкој патријаршији. На крају овог рада указаћу на једну сцену Благовести из XIV века, којом се наш сликар Радул инспирисао стварајући истоветну слику на царским дверима из Црколеза.

Засад можемо да кажемо да је иконостас у Црколезу био састављен из четири дела: царских двери, престоних икона, Недреманог ока (изнад царских двери, није још пронађено?), деизисне плоче с апостолима и Распећа са две-

ма иконама са стране (није нам познато где су однесене). Можда су се уз престоне иконе налазиле и велике иконе св. Николе и св. Јована Крститеља (?).

Последњи податак о иконама и иконостасу забележили су С. Смирнов и Ћ. Бошковић: „Стари иконостас из 17ог века, са врло лепим иконама, уклоњен је пре две године, па је изграђен нов, страховито рђаво, са иконама рађеним на хартији”.¹⁰ То значи да је Радулов иконостас из Црколеза уклоњен, из непознатих разлога, 1930—1931. године. Дакле, у ово време је деизисна плоча с апостолима пренесена у манастир Црну Реку.

¹⁰ С. Смирнов—Ћ. Бошковић, *Археолошке белешке из Метохије и Прекорупља, Црколез, Старице*, том VIII—IX (Београд 1933) 259,

Сл. 4. Икона Деизисни чин са апостолима, детаљ, сликар Радул. Са иконостаса из Црколеза из 1673. г. Налази се на иконостасу манастира Црна Река. Снимио: Р. Станић, 1977.

Fig. 4. Icône de la Déisis avec des apôtres, détail. Peinte par Radul en 1673 pour l'iconostase de Crkolez. Se trouve sur l'iconostase de monastère Crna Reka. Photo prise en 1977 par R. Stanić

I. Деизисна плоча с иконостаса манастира Црне Реке и зидне слике из Црколеза

Приликом померања иконостаса у Црној Реци 1930—1931, деизисна плоча је с десне стране одсечена због ужег простора где је постављен иконостас. Тада су одстрањене две фигуре, апостола св. Вартоломеја и св. Филипа, које је публикувао Ђ. Мазалић у свом раду *Критска школа и њени примјерци у Сарајеву*.¹¹

Димензије деизисне плоче с апостолима су (без две изгубљене фигуре) 263,5 X 37 x +2,2 cm (сл. 4, 5, 6 и 7). Ако урачунамо и дужину одсечених фигура апостола, које недостају, укупна дужина деизисне плоче износила је око 323 cm. Деизисна плоча нема изрезбарен дрвени оквир, што значи да је ова икона убацивана на делу иконостаса који је већ био изрезбарен и постављен као конструктивни систем. Овај изрезбарени костурни део иконостаса с десне и леве стране имао је око 30 cm, што значи да је укупна дужина иконостаса износила око 383 cm. Ова мера одговара унутрашњој попречној дужини места где се налазио иконостас у Црколезу. Занимљиво је да се црква у Црколезу и манастир у Црној Реци налазе у области Ибарског Колашина; конак је на колашинској страни, граничи их Црна река (која је пресушила), док је манастир на рожајској страни.¹² Из села Црколеза, најближи је стари пут који из Дренице иде падином Мокре планине, а затим се преко Чукара спушта к манастиру Црној Реци и Рибарићима.

Стилске аналогije насликаних светитеља на деизисној плочи с апостолима из Црне Реке и неких сцена у Црколезу веома су јасне, а типолошка поклапања су несумњива, с разумљивом разликом у технолошком смислу која се јавља при раду на дрвету и на зиду: на деизисној плочи из Црне Реке Радулов рад је минуциознији (сликано је малим и танким четкицама) и филигрански прецизно, што се лакше постиже на штафелају или столу, док су на зидним сликама у Црколезу потези на неравном frescosesso малтеру нешто грубљи (сликано је флаш и округлим сликарским четкама различите величине), шири и недовољно прецизни на оделу и позадини (ваља додати да и услови

под којима уметник ради имају велик значај у креативном раду, као скеле, висине, лежећи положај итд.). Радул је ликовима светитеља поклањао посебну пажњу, јер су по неколико пута слој по слој исликавани у дебелим слојевима сесотехником (на суво, слично темперу).¹³

Резимирајући мишљење о деизисној плочи с апостолима из Црне Реке, Р. Станић је истакао да се ово дело може атрибуирати сликару Јовану и Радулу: „Можда ће се дилема једног дана разрешити ако се открије неко дело које ће са више података сугерисати одредење за недвосмисленије и сигурније приписивање ове творевине једном или другом мајстору.“¹⁴ Али, основни проблем је у оскудно публикованим делима сликара Радула, за разлику од других мајстора из XVI—XVII века.

После сликања у Црколезу (1673), Радул је осликао цркву Св. Николе (1674) и иконе за њен иконостас (1677) у Пећкој патријаршији.¹⁵

Упоредивањем светитељских ликова са деизисне плоче из Црне Реке и са живописа у Црколезу није тешко уочити да је у питању рука мајстора Радула. Истоветан начин цртања

¹¹ Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини XLIX (Сарајево 1937) 59—60, сл. 1. „Св. апостоли Филип и Вартоломеј. Детаљ иконе 16. или 17. вијека из посуда манастира Црне Реке у Старом Колашину“. По наведеним подацима Б. Мазалића, по свим изгледима, одсечене две фигуре остале су у Црној Реци и нису пренесене у Сарајево жао што су претпостављали: М. Ђоровић-Љубинковић, *Средњовековни дуборез у источним областима Југославије*, Београд 1965, 99, бел. 15, „... одсечена су три лика апостола од којих се два налазе сада у Сарајеву“; Р. Станић, *нав. дело*, 236.

¹² М. Лутовац, *Ибарски Колашин*. Насеље и порекло становништва, књ. 34. Српски етнографски зборник САН (Београд 1954) 61, 93. И данас овим старим путем народ из Дренице долази на манастирску славу Петровдан, 12. јула, у манастир Црну Реку.

¹³ Р. Петровић, *Конзервација и рестаурација живописа св. Јована Крститеља у селу Црколезу*, Старине Косова, књ. VI—VII (Приштина 1972—1973) 207—213.

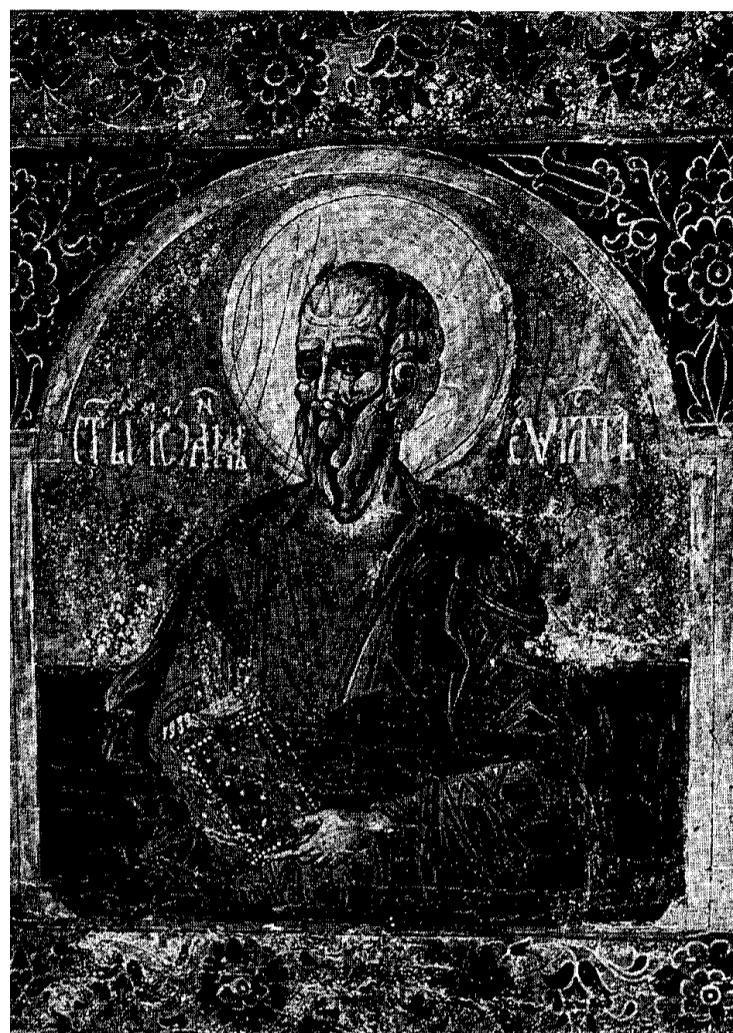
¹⁴ Р. Станић, 236.

¹⁵ Ј. Радовановић, *нав. дело*, 1—14 (само живопис).

Сл. 5. Апостол Павле, детаљ. Снимио: Р. Станић, 1911.

Fig. 5. L'apôtre Paul, détail. Photo prise en 1911 par R. Stanić

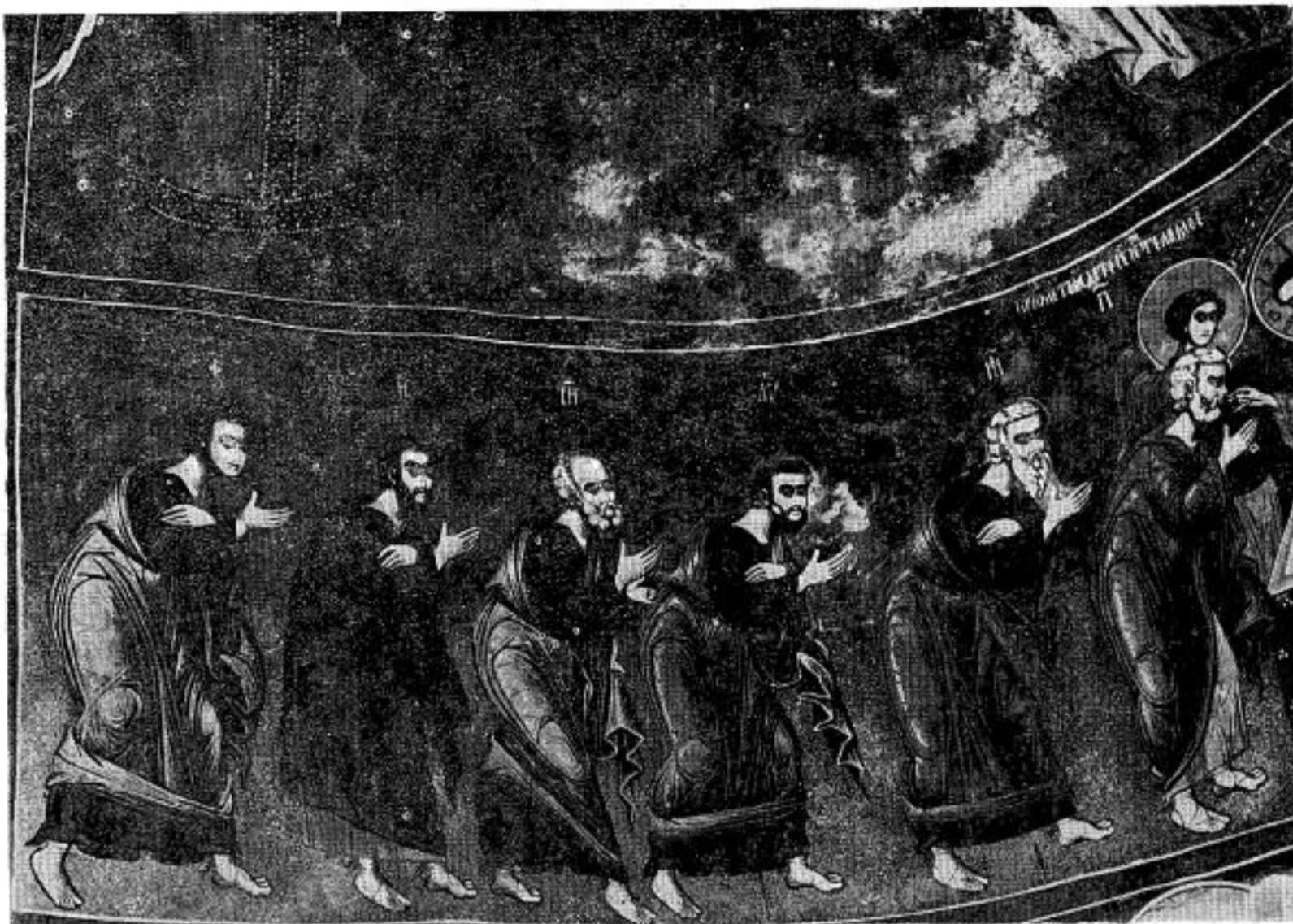
Сл. 6. Апостол Јован, детаљ. Снимио: Р. Станић, 1911.

Fig. 6. L'apôtre Jean, détail. Photo prise en 1917 par R. Stanić

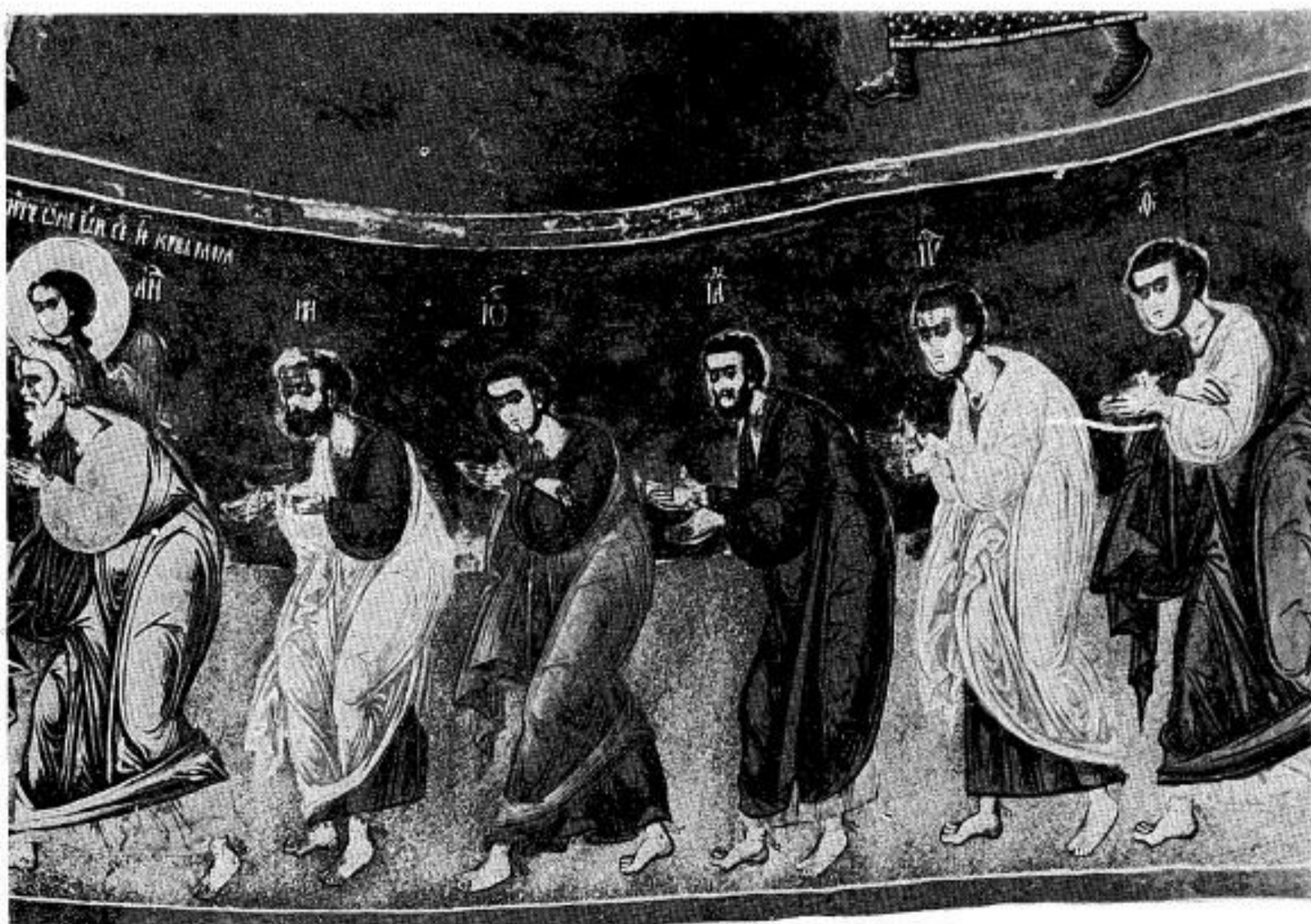
Сл. 7. Апостоли Лука и Андрија, детаљ. Снимио: Р. Станић, 1977.

Fig. 7. Les apôtres Luc et André. Photo prise en 1911 par R. Stanić

Сл. 8. Причешће апостола, фреска из олтарске апсиде, II зона. Црква св. Јована Крститеља, сликано 1673. Снимио: Р. Петровић, 1973.

Fig. 8. Communion des apôtres, fresques de l'abside du sanctuaire de l'église de St. Jean Baptiste, 2e zone, peinte en 1673. Photo prise en 1973 par R. Petrović

Сл. 9. Причешће апостола, фреска из олтарске апсиде, II зона. Црква св. Јована Крститеља, Црколез. Снимио: Р. Петровић, 1970.

Fig. 9. Communion des apôtres, fresque de l'abside du sanctuaire de l'église de St. Jean Baptiste, 2e zone, peinte en 1673. Photo prise en 1970 par R. Petrović

Сл. 10. Духови, олтарски простор, III зона, детаљ, 1673. г. Црква св. Јована Крститеља, Црколез. Снимио: Р. Петровић, 1970.

Fig. 10. La Pentecôte, 3e zone du sanctuaire, détail, peinte en 1673. Eglise de St. Jean Baptiste à Crkolez. Photo prise en 1970 par R. Petrović

Сл. 11. Духови, олтарски простор, III зона, детаљ, 1673. г. Црква св. Јована Крститеља, Црколез. Снимио: Р. Петровић, 1970.

Fig. 11. La Pentecôte, 3e zone du sanctuaire, détail, peinte en 1673. Eglise de St. Jean Baptiste à Crkolez. Photo prise en 1970 par R. Petrović

и сликања, дуктус слова, а нарочито индивидуални стил који је карактеристичан за Радула, чине овог уметника лако препознатљивим. Као паралеле за ликове светитеља са деизисне плоче с апостолима из Црне Реке (сл. 4, 5, 6 и 7) наводим сцене из Црколеза и то: *Страшни суд* на западном зиду припрате (сл. 22), *Причешће апостола* (сл. 8 и 9), са сигнатурама изнад гдаве сваког светитеља, и *Духове* (сл. 10 и 11), у олтарском протору.

На деизисној плочи с апостолима из манастира Црне Реке недостају ликови два апостола, св. Вартоломеја и св. Филипа, с десне стране;¹⁶ они до данас нису пронађени. Али, на основу репродукције детаља — св. Вартоломеј апостол (сл. 12) и св. Филип апостол (сл. 13) — они су се налазили на иконостасу темпла у Црколезу, а одсечени су пошто је деизисна плоча пренета у манастир Црну Реку, да би се могла уклопити у одговарајуће димензије простора између северног и јужног зида у коме је смештен црноречки иконостас. Паралеле за ове ликове апостола можемо наћи на зидним сликама по менутих сцена.

Св. Вартоломеј апостол насликан је у Црколезу на композицијама *Страшни суд* (сл. 22, претпоследњи лик десно) и *Духовни* (сл. 11) прет последња фигура десно); овај светитељ насликан је и на икони са апостолом Јаковом те на другој икони са св. апостолима Андрејом и Си моном из Сарајева.¹⁷

Св. Филип апостол је представљен на сценама *Страшног суда* (сл. 22, последњи лик десно) и *Духова* (сл. 11, последња фигура десно).

Дакле, на иконостасу темпла у Црколезу налазили су се следећи светитељи: скраћени Деизис у централном делу са Исусом Христом, Богородицом и св. Јованом Крститељем (сл. 4);

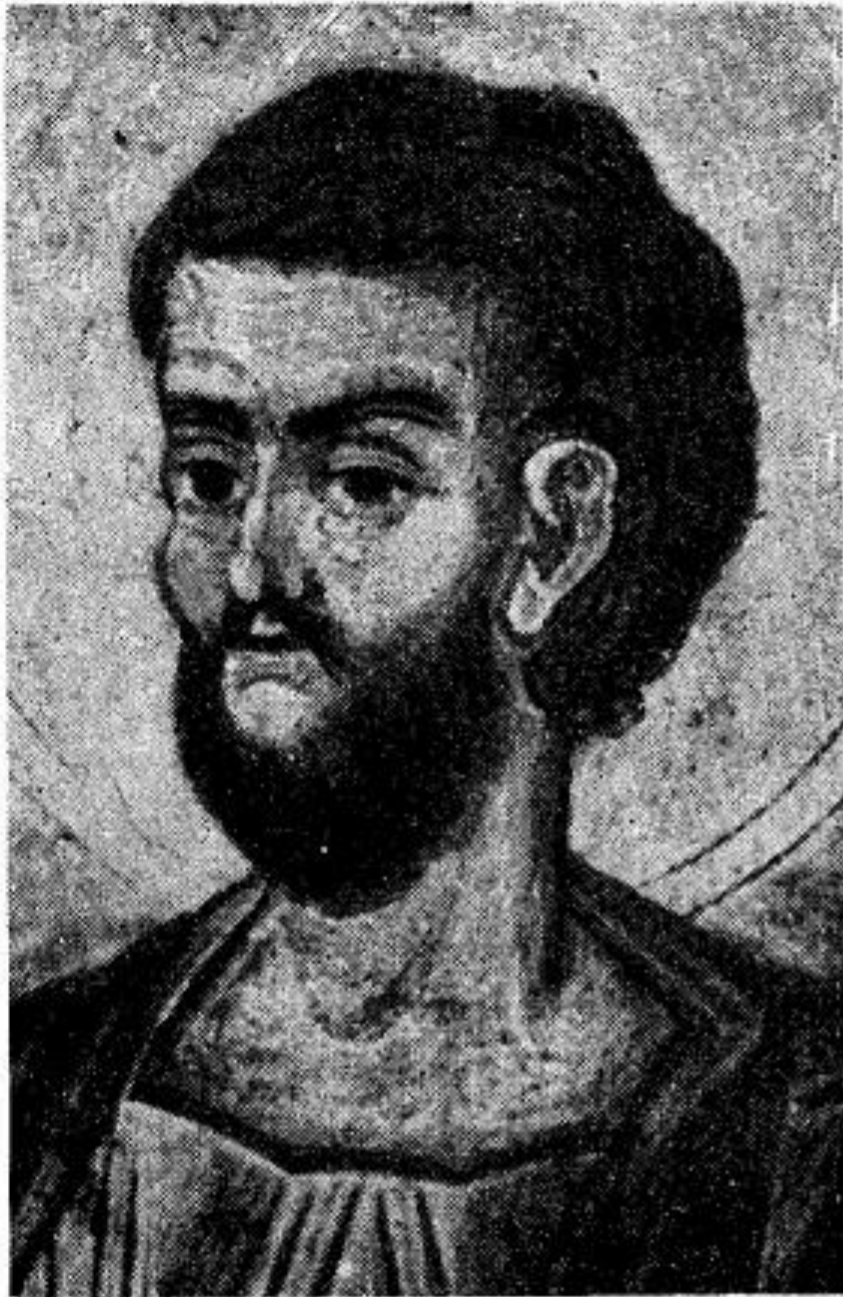
лево св. апостоли Петар, Матеј, Марко, Симон, Јаков и Тома; десно св. апостоли Павле (сл. 5), Јован (сл. 6), св. Лука и св. Андрија (сл. 7) и, на крају, св. Вартоломеј (сл. 12) и св. Филип (сл. 13). Потпуно тачан распоред апостола са деизисне плоче с апостолима (изузев скраћеног Деизиса) налазимо на сценама *Духова* у Црколезу (сл. 10 и 11) и у цркви Св. крста у Острогу.¹⁸ Код других наведених сцена у Црколезу распоред није исти као на деизисној плочи и на сцени *Духова*, већ се јављају различите варијанте у приказима фигура апостола, тј. уводе се и други апостоли.

Поред стилских ликовних елемената, за ближу ликовну препознатљивост и атрибуцију темпла деизисне плоче сликара Радула, веома је значајна и декоративна биљна орнаментика која се налази на деизисној плочи с горње и доње ивице и између лучних аркадица у којима су ликови светитеља. Исту орнаментiku Радул је насликао и на живопису у Црколезу: изнад фигура у првој зони, или на допојасним фигурама мученика у медаљонима, где је начин писања слова изнад светитеља исти као на полукружном стубу на источној, западној и унутрашњој страни потпорног пиластра у наосу.

¹⁶ Љ. Којић, *Три сарајевске иконе апостола*, ЗЛУ 5 (Нови Сад 1969) В15—320, сл. 2.

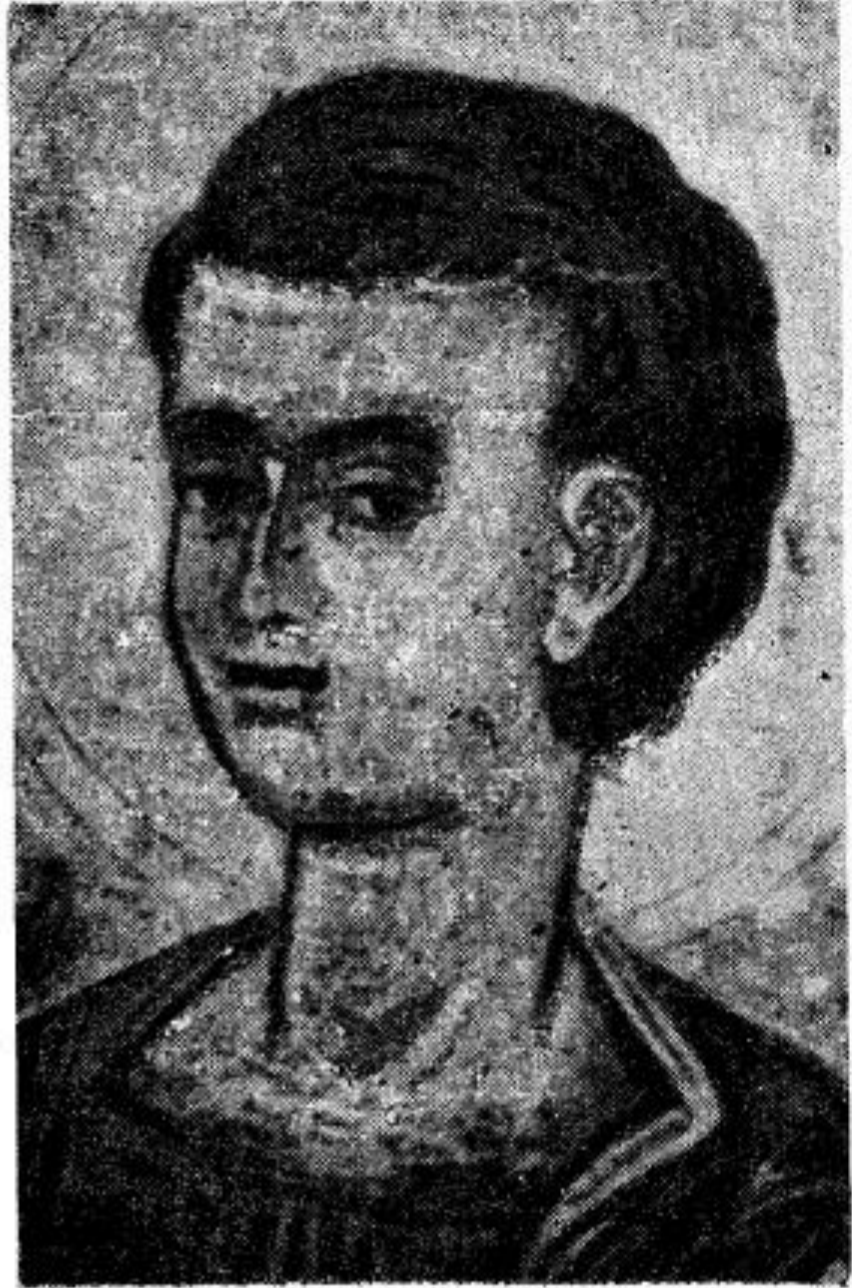
¹⁷ Љ. Којић, *нав. дело*, сл. 1 и 2. Ове две иконе су рад иконописца Радула, а не других оновремених мајстора којима је аутор склон да их припише (?).

¹⁸ С. Петковић, *нав. дело*, сл. 8 Христос Пантократор и сл. 9 (Црколез) идентични ликови Христа Пантократора са деизисним чином са апостолима, из Црне Реке.

Сл. 12. Св. Вартоломеј апостол, одсечена фигура са деизисне плоче из Црне Реке (копија по фотографији Б. Мазалића)

Fig. 12. L'apôtre Barthélémy, figure coupée dans la planche de la Déisis de Crna Reka (copie d'après la photo de Dj. Mazalić)

Сл. 13. Св. Филип апостол, одсечена фигура са деизисне плоче из Црне Реке (копија по фотографији Б. Мазалића)

Fig. 13. L'apôtre Philippe, figure coupée dans la planche de la Déisis de Crna Reka (copie d'après la photo de Dj. Mazalić)

Као очигледан пример истичем ликове: св. Героасија — *сѣѣ гѣр'васіѣ* — и св. Антонина — *сѣѣ анѣтонина* (сл. 14) — где је дуктус слова тачно исписан као на деизисној плочи с апостолима (сл. 4, 5, 6 и 7).

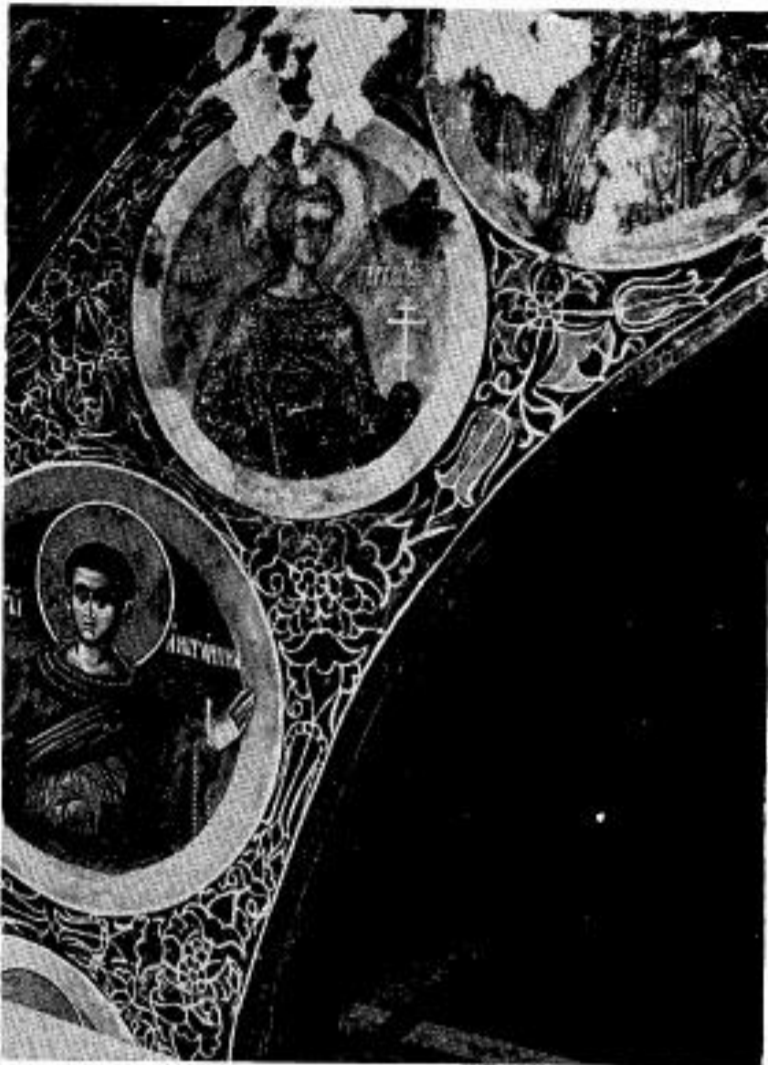
Занимљиво је запажање Р. Станића о ликовним вредностима деизисне плоче с апостолима. Доводећи у везу сликарски поступак с радом минијатуриста, он је на непосредан начин похвалио нашег свестрано обдареног уметника мајстора Радула, који је био не само зограф, иконописац, дуборезац већ и минијатурист.¹⁹ Флорална орнаментика указује нам на графичке елементе као што су бели цртеж на црној подлози који оперважује цветове, пупољке, лишће итд. или исликани декоративни елементи у боји — плава, зелена, окер, црвена дају живу визуелну игру која је видљива у дрворезу у боји. Ова карактеристика је необично драгоцене, не само за минијатуристу, јер ликовне особине које су истакнуте већ одају руку уметника који се бавио књигом као графичар и писар.²⁰

II. Радулове царске двери

Свакако су царске двери из Црколеза највећа вредност иконостаса из 1673. године који је урадио мајстор Радул. Оне се по неким својим уметничким својствима издижу код нас у сам врх поствизантијске уметности царских двери са иконостаса XVI и XVII века (сл. 1).

¹⁹ Р. Станић, *нав. дело*, 245—246.

²⁰ У току рада биће више речи о могућности да је Радул био и графичар. О карактеристикама илуминатора и графичара довољно је са нашим Радулом упоредити биљну орнаментiku на деизисној плочи из Црколеза или попрсја мученика на живопису са Октоихом из 1494. г. са Цетиња, види, Д. Медаковић, *Графика српских штампаних књига XV—XVII века*, САНУ, Београд 1958, Цетињски Октоих из 1494. г., таб. XIV—XVII в.; Свет. Ст. Душанић, *Октоих од петог до осмог гласа из штампарије Ђурђа Црнојевића* (Београд 1973) са илустрацијама.

Сл. 14. Св. Антонина и св. Геврасије, источна страна пиластра наоса. Црква св. Јована Крститеља, Црколез. Снимио: Р. Петровић, 1970.
Fig. 14. St. Antoine et St. Gervais (côté est d'un pilastre du naos). Eglise de st. Jean Baptiste à Crkolez. Photo prise en 1970 par R. Petrović

Царске двери (126x77x4 cm, сл. 1 и 16) направљене су највероватније од јасеновог дрвета правоугаоног облика. Горња страна двери завршава се смањеним полукружним луком, на чијем је темену остао облик плочице на којој се налазио изрезбарен и позлаћен голуб (уништен). Крила двери су истесана од једног комада дрвета: средином врата, на преклопу, пружа се стубић, који је причвршћен о десно крило двери (0,5 cm).

Занимљив је визуелан пластични ефекат по стигнут рељефном орнаментиком лозице која оперважује табле двери. Њен мотив је изливен у гипсу и прилепљен на дрвену подлогу, а затим позлаћен златним листићима. Средња гипсана трака је изливена у орнаменту од цикцак линија, у чијим се четвороугаоним пољима налазе бисерни кружићи, и дели површину сцене на горњи и доњи део. Иконописне површине на дверима деле се на два већа и два мања поља. На већим горњим пољима је сцена Благовести, а на доњим мањим и правоугаоним насликано је Ваведење Богородице у храм (сл. 1, 16, бр. III и IV цртеж мера). На горњим ивичним полуобличастим партијама двери, изнад тордира

не траке, био је венац изрезбарених делова и позлаћених шестолиснатих ружица. Крунични листићи су плитко издубљени, округли, док је горњи листић шиљасто извучен и наглашен из декоративних разлога; сачуване су избушене рупе од 3 cm, у које су уметане округле дршке — клинови — с изрезбареним украсима. Са стране су сачуване по две металне куке, које су се уметале у левкасте металне држаче на иконостасу.

Целокупан сликарски и дуборезачки рад на царским дверима и иконама старих мајстора познат нам је по сликарским приручницима. Обрађивање дрвених плоча, наношење основне боје и гипсане подлоге и позлаћивање златним листићима, као и сам чин сликања (како треба сликати лице, одело и сл.) описани су у Дионисијевој Ерминији и у Нектаријевом сликарском Типику.²¹

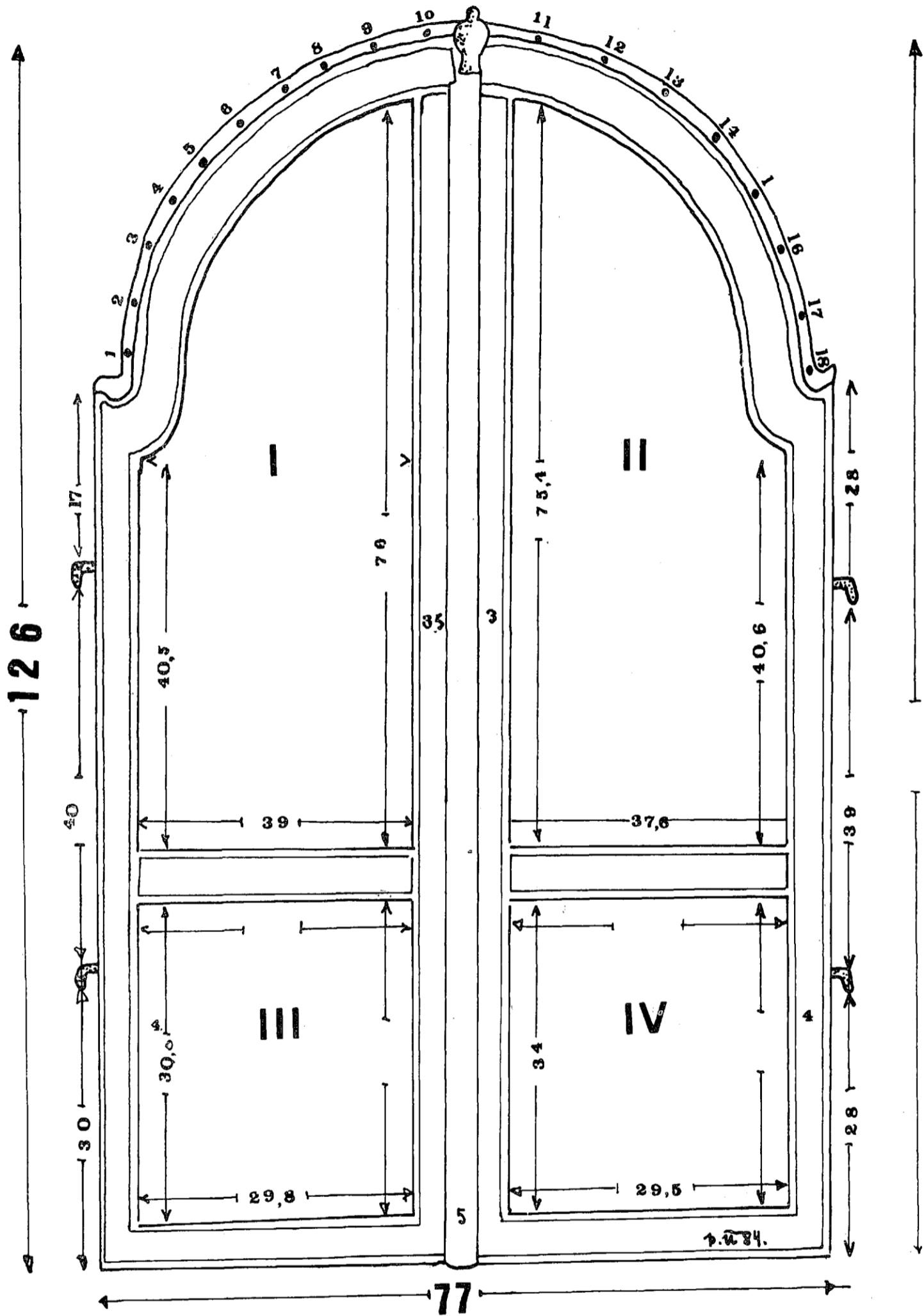
Данас се царске двери налазе у ризници Пећке патријаршије. Оне су на више места оштећене, посебно бојени слој — инкарнат, фигуре, архитектура и златна позадина — чиме је дело изгубило од своје првобитне лепоте и оригиналности (сл. 1 и 16). Али, захваљујући истоветности ликова на сценама на живопису у Црколезу, могуће је дочарати и употпунити слику на уништеним местима приказаних сцена царских двери из Црколеза.

Благовести су насликане на левом и десном крилу двери (сл. 1, 16, бр. I и II). На левом крилу је арханђел Гаврило (бр. I), а на десном Богородица (бр. II). С леве стране ореола изнад арх. Гаврила пише **в(а)н(г)о(в)еш(е)н(ј)е**, а код ореола Богородице исписано је: **п(р)с(в)е(т)н(ы)е в(о)г(о)р(о)д(и)ц(е)**. Главни догађај на иконама приказан је на зеленој пољани, где се налазе арх. Гаврило и Богородица, а иза њих се издижу ограда и архитектонске кулисе.

Арханђел Гаврило, на левом крилу (76 X 40,5 X X59 cm), приказан је у цинобер хитону и светлоплавом развијеном плашту, са тамноплавим цртежом, а у сенци тамнољубичасте боје. Крила су браон, у сенци тамнољубичаста; на најсветлијим местима извучене су линијице течним златом. Веће површине лепо су моделоване, са нијансама у тонским прелазима од светлог до најтамнијег. Глава је оивичена златним ореолом. Глава у односу на тело приказана је у пропорцији 1:6, по вертикалној оси од темена главе до краја стопала. Арханђео Гаврило је закорачио према Богородици са сандалама

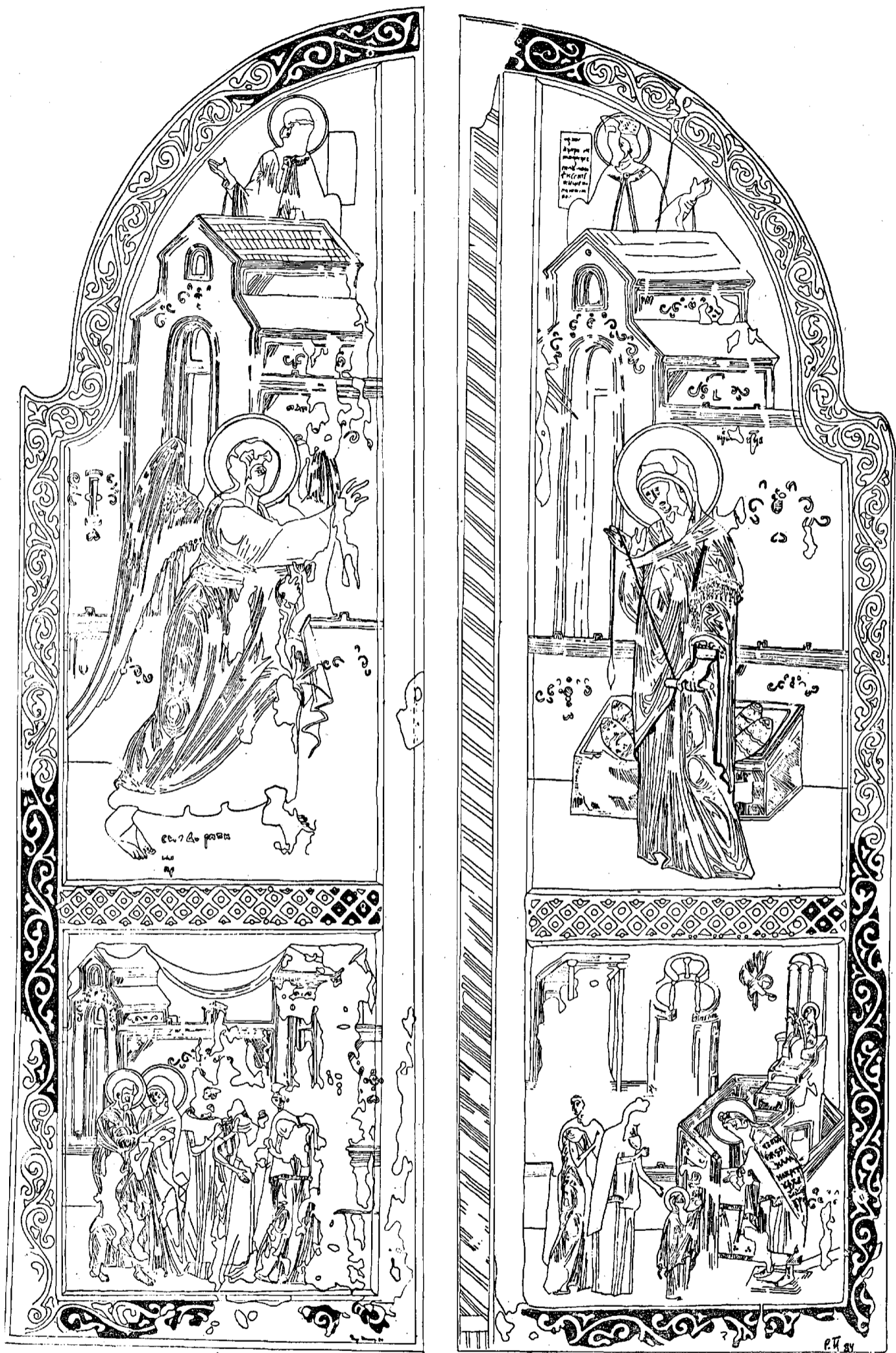
²¹ Н. И. Петров, *Типикъ оцерковномъ и настѣномъ писъмѣ епископа Нектария...*, записки ИРАО, XI,

С. Петербург 1899, 1—52; Б. Мазалић, *Сликарски материјал старих иконописаца који су радили у Сарајеву и начин како су га употребљавали*, Гласник Земаљског музеја Босне и Херцеговине, књ. XLVI (Сарајево 1934) 113—138; Р. Петровић, *Дионисијево царске двери из 1564. године*, Саопштења XIV (Београд 1982) 181, бел. 73.

Сл. 15. Цртеж царских двери, Р. 1:10, са тачним мерама, Р. Петровић, 1984.

Fig 15 Porte Royale, dessin avec les dimensions exactes à l'échelle de R.1:10, fait par R. Petrović en 1984,

Сл. 16. Царске двери, 1673. г. Цртеж: Р. Петровић, 1983.

Fig. 16. Porte Royale, datant de 1673, dessin fait par R. Petrović en 1983.

Сл. 17. Арханђел Гаврило, детаљ, ктиторски натпис из 1673. г. Снимио: Р. Петровић, 1973.

Fig. 17. L'archange Gabriel, détail, inscription datant de 1673. Photo prise en 1973 par R. Petrović

на босим ногама, раширених крила с леве и десне стране; прстима десне руке христоимено благосиља, вршећи своју мисију; лева рука, у којој је држао весничку палицу, више не постоји. Тамносмеђа коса увијена му је у коврце и пада низ врат. Гаврилово лице је уништено с леве стране, док су са десне остали сачувани део десног ока, обрва и део носа (већим делом оштећени). Инкарнат је топли окер, обрве и око су дати у смеђем цртежу. Иза Гаврила се издиже зеленкаст зид манастирске оgrade, по којој се виде детаљи флоралног орнамента. Од спољашњег зида до горњих партија иконе је високи део тробродне цркве тамноплаве боје, са кровом на две воде; ниже је трансепт са бочном страном равног крова.

Изнад крова цркве, с леве стране је допојасна фигура цара Давида на златној основи. На глави има златну круну; обучен је у цинобер хитон и огртач кобалт боје, са смеђом нашивеном траком, закопчан агафом испод браде; на више места је шрафирано златним линијама. У левој руци, која се налази испод плашта, држи развијен бели свитак са смеђим словима, прилично оштећеним:

слиши(да)ци ив(и)ждѣ и пр(и)к(л)он(и) (оу)хо тв(о)е

(Псалам 45,10 и Приче 31,29).

За нас је занимљив начин исписивања ктиторских натписа и само место где их је сликар Радул исписао на царским дверима у Житомислићу и у Црколезу²²: испод ногу, у раскораку арханђела Гаврила. На царским дверима из Црколеза ктиторски натпис био

је исписан белим ситним словима на зеленој подлози. Слова натписа тешко су оштећена:

„СИЕ ДВ(Е)РИ ПИС(А) ... ИВМ ... ЗИ ... И ... Х |
И ВЕЛ ... КОИ ... Л ... ПО ... И ... РА(Д)ЛА(?) |
В(ОГ?) (ДА?) ИХ | ПР(О)СТИ“ (сл. 17).

Засад није могуће нешто одређеније рећи ко је ктитор ових двери из Црколеза — да ли сеоски приложници који се помињу на ктиторском натпису у наосу на јужном зиду и у припрати на западном зиду или можда сам патријарх Максим? Али, могуће је да се сликар Радул и овде на царским дверима потписао као што је учинио у проскомидији у олтарском простору у цркви Св. Јована Крститеља у Црколезу: „ПОМЕНИ Г(ОСПОД)И РАБА Б(О)ЖИИ РАДУЛА“²³ (сл. 18).

Богородица (сл. 1 и 16) је насликана на десном крилу двери у стојећем ставу, окренута за три четврти у полупрофилу, мало нагнуте главе према арх. Гаврилу. Обучена је у светлоплаву хаљину и тамнољубичаст мафорион, испод кога се на глави види светлоплава грчка капа. Она стоји у контрапосту. Иза ње је столица која личи на шкрињу, са ножицама окер боје²⁴: шрафирана је дугим белим линијама; на њеној горњој страни, која је представљена у инверзној перспективи, налази се бео чаршав на коме су два дугачка дугуљаста округла ја-

²² П. Момировић; *нав. дело*, 103, 105—106.

²³ С. Смирнов—Ђ. Бошковић, *нав. дело*, 259, сл. 11; Р. Петровић, *Прилог...*, 160. Потпис сликара Радула у проскомидији олтарског простора у Црколезу први пут се сада публикује.

ПОМЕНК ГИ РАБА
БѢЖА РАДУЛА.

Сл. 18. Потпис сликара Радула, проскомидија. Црква св. Јована Крститеља, Црколез. Цртеж: Р. Петровић, 1983.
Fig. 18. Signature du peintre Radul dans la proscomidie à Crkolez, apposée en 1673. Photo prise en 1983 par R. Petrovic

стука, један цинобер а други зелен, са бисерима и златним линијама (течно злато) које их оперважују. Око главе Богородице налази се златан ореол, добијен двама округлим линијама урезаним прмоћу шестара. Иза столице је светлозелен бедем, а иза њега црква кобалт боје. Са стране су остаци три зрака св. Духа (оштећени), који падају према Богородици. Богородичина десна рука савијена је у лакту и отвореним дланом и прстима усмерена према арханђелу Гаврилу. У левој, испруженој, руци уз тело држи црвену кудељу, с које одмотава нит подигавши је прстима десне шаке. Инкарнат је топли окер са белим осветлењем на истакнутим местима чела, јагодица, носа и браде, док је у сенци тамнозелен. Глава у односу на тело налази се у пропорцији 1:7.

Изнад крова базиликалне цркве насликан је цар Соломон. Сигнатура је уништена, али је сигурно цинобер бојом било исписано: **црѣ соломонѣ**. Он је насликан на златној основи као допојасна фигура. Глава, окренута у три четврти, оштећена је с десне стране лица. Цар Соломон је одевен у цинобер доламу, која се на грудима закопчава агафом: испод доламе је хитон плаве боје, а са стране, као код цара Давида, нашивене су траке окер боје украшене златним линијама течног злата. Лице цара Соломона је голобрадо; представља младог човека, кестељасте косе, са златном круном на глави украшеном бисером. Његова лева рука је савијена у лакту, с отвореним дланом, одвојеним палцем и скупљеним прстима. У десној руци, која је покривена цинобер плаштом, држи отворен бели свитак с исписаним текстом, у осам редова: **мног(иѣ) д(а)щери са|творице | силѣ. љид(и)е сте|жаще во|гитст|во** (Приче 31, 29). За идентификацију стила мајстора царских двери постоји и овде паралела у поређењу Благовести са дверима с истоветном сценом насликаном на живопису у Црколезу. Сцена Благовести је и на једној икони која се налази у Сарајеву²⁵ и коју је, највероватније, сликао Радул.

Ваведење Богородице

На левој страни двери, на којој су арханђел Гаврило и цар Давид, у доњем квадратном пољу (сл. 1, 16, бр. III) приказана је група девица с Богородичиним родитељима Јоакимом и Аном. На зачељу су Јоаким и Ана, а испред њих су девојке у пратњи Богородице: Биле су дозване младе чисте девојке, које ће ићи пред свечаним ходом. Јоаким је рекао: Позовите непорочне девојке јеврејске и нека узму светилнике и запале их, и нека се не осврће натраг дете и дух њезин да се не удаљи од дома Божија.²⁶ Сцена је на више места оштећена, посебно портрети девојака у поворци. Јоаким и Ана око главе имају златне ореоле, а окренути су једно према другом. Јоаким има смеђу косу и кратку браду (лик је оштећен); обучен је у доњу светлоплаву хаљину и црвени химатион; на босим ногама има сандале, а руке држи прекрштене на грудима. Богородица је у доњој хаљини кобалтноплаве боје и у цинобер мафориону, а лице јој је местимично оштећено. Девојке у Богородичиној пратњи, испред Јоакима и Ане, десном обнаженом руком указују на Богородицу, а у левој су носиле запаљене свеће. Све три девојке у првом плану обучене су у дуге хаљине: светлозелену, црвену и тамноплаву доњу хаљину и горњу црвену тунику која допире до појаса; главе су уништене, а од девојака у другом плану делимично су видљива два лица (сл. 1;.. 16). Иза поворке је део зида сликан топлим окером, а изнад њега види се базиликална црква с двоструким крововима тамнозелене боје, са тамноплавом фасадом и вратима тамносмеђе боје. Масивни зид наставља се до другог дела храма са равним кровом у инверзној перспективи

—кров је плаве боје, а зид је плав, украшен вијугавим орнаментом.. Архитектура се завршава делом зида на коме је средишни орнамент

—четири мала круга око једног већег у центру, а около латице лисног и срцоликог облика (са доње стране) — и ту се сцена прекида.

Композиција се наставља на другој страни двери, испод лика Богородице из Благовести (бр. IV). У квадратном пољу, од целе поворке у пратњи мале Богородице остале су само две девојке; друга, у дугој плавој хаљини и цино

²⁴ Исто је приказано на икони Благовести из Сарајева; уп. Ђ. Мазалић: ... *Опет морачки мајстор* — слика Благовести, 232—235; В. Хан: *Профани намештај на нашој средњовековној фресци*, Зборник Музеја примењене уметности I (Београд 1955) 26—30, сл. 19.

²⁵ Л. Мирковић, *Старине старе цркве у Сарајеву*, Споменик СКА LXXXIII (Београд 1936) 65, таб. XXIV, сл. 2; Ђ. Мазалић, *нав. дело*, 232235, сл. 12 (наведени писци нису знали да је ова икона рад иконописца Радула); П. Момировић, *нав. дело*, 108—109.

²⁶ Л. Мирковић: *Хеортологија*, Београд 1961, 40.

Сл. 19. Првосвештеник Захарија, детаљ, сцена Ваведeња Богородице у храм, царске двери из 1673. г. Сцимио: Р. Петровић, 1983.

Fig. 19. L'archiprêtre Zacharie, détail de la Présentation de la Vierge au Temple, Porte Royale datant de 1673, photo prise par R. Petrović en 1983

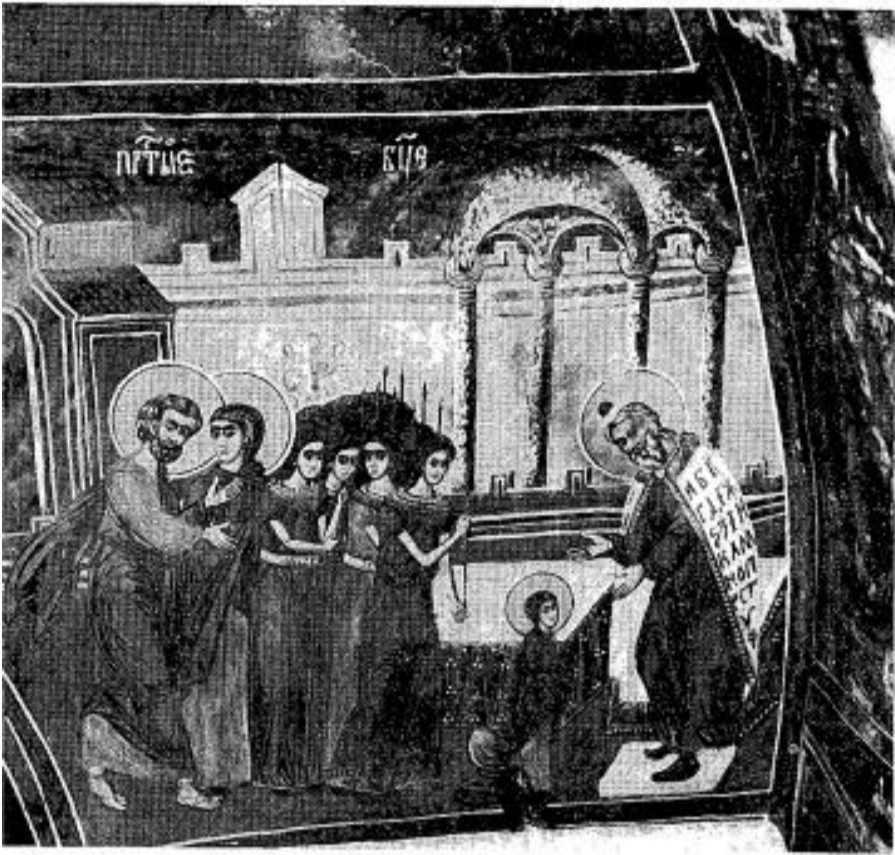
бер плашту, окреће се према осталом делу пратње. Делимично је сачуван њен лепо дугуљаст лик; лево око и обрва су смеђе боје, део носа, уста, браде и врата имају топли инкарнат са смеђезеленом сенком; девојка обема рукама држи део свеће. Испред ње је главна пратиља у дугој хаљини и туници плаве боје, која је опшивена окер траком са златним линијама; огртач је светлозелене боје, а на глави има облик круне што потиче од начина чешљања косе. Девојка је нагнута мало напред, левом испруженом руком указује на Богородицу, а у савијеној десној држала је велику запаљену свећу. Богородица, приказана као девојчица од три године, стигла је пред јерусалимски храм обучена у тамноплаву хаљину и тамнољубичаст мафорион, са златним ореолом око главе и рукама пруженим испод мафориона. Главу је подигла према првосвештенику Захарији (на лику Богородице оштећен је доњи део лица, врата и делимично одећа). Десно је олтар јерусалимског храма на чијим степеницама стоји јеврејски првосвештеник Захарија, нагнут према Богородици и са обема рукама пруженим у знак дочека. Већи део његовог лица и груди је уништен, око главе је нимб, седа коса у дугим праменовима пада на леђа, а на врху главе, на зачешљаној коси, има пророчку капицу (белу, с тамноцрвеним врхом). Захарија је обучен у дугу тамноплаву доњу хаљину украшену траком окер и златних линија, а преко ње има тунику зелене боје на чијој је ивици окер трака са златном шра

фуром; преко леђа му је пребачен бели огртач који се на грудима закопчава агафом, а на ивицама има нашивену окер траку са златном шрафуром (изведена течним златом). Посебно је занимљиво да је огртач украшен цинобер словима старосрпске азбуке (уместо грчке, како је уобичајено у византијској уметности). Слова²⁷ су исписана у седам редова (сл. 19):

а, в, в, г, д;
 е, ж, з, з, л,
 и (делимично оштећено слово), к, л, м;
 н, о, п, р, с, т;
 ф, ф, х, њ;
 ѿ, ѿ;
 ѣ, џ, џ.

У овој сцени свештеник стоји испред часне трпезе у олтарском простору, на катедри која је представљена као плав камени трапезаст облик. Часна трпеза покривена је драперијом црвене боје, украшеном бисерима и окер позлаћеним тракама на ивицама, а на њој је светлозелен покривач. Иза часне трпезе издиже се постоље са три степеника и балдахин на стубовима. Долазак мале Богородице у храм, кад

²⁷ Л. Мирковић, *нав. дело*, 41; Г. Суботић, *Манастир Поганово*, Галерија фресака, Београд 1975, 9, цртеж Ваведeња у северној певници, сл. 6; Л. Павловић, *Иконографска епиграфика код пророка*, ЗЛУ 20, Нови Сад 1984, 3—46.

Сл. 20. Ваведење Богородице у храм, III зона, источни зид, олтарски простор, Црклез. Снимио: Р. Петровић, 1970.

Fig. 20. Présentation de la Vierge au Temple, 3e zone du mur est du sanctuaire. Eglise de St. Jean Baptiste à Crkolez. Photo prise par R. Petrović en 1970

је Захарија „по тајанстном божјем учењу“ увео у „светију светих (sancta sanctorium)“, где је „најсветији део храма, никоме приступачан, куда је и сам првосвештеник могао улазити само једном у години (на дан очишћења)”²⁸ — као главни догађај представљен је у првом плану. Призор у горњем десном углу композиције доцније се одиграо — чудотворно храњење Богородице којој анђео у лету доноси хлеб у десној руци. Анђелу лепог лица и кестењасте косе, на златном небу, сликар Радул није хтео да материјализује облике тела већ је нежним линијама само означио ореол, крила и допојасну фигуру обавијену драперијом (сл. 16). Оваквим сликарским поступком сликар Радул је остварио визију с једним вишим трансценденталним духовним звуком, што нас подсећа на исхиаистичку пострижничку ноту мишљења у строгом монашком општежитију. На исти начин приказан је балдахин који наткриљује малу Богородицу, постављен на четири стуба с античким капителима. Богородица је у плавој хаљини и тамноцрвеном химатиону; она седи испружених руку и главе подигнуте према анђелу. У позадини главне сцене је фантастична архитектура — иза ниског зида који затвара први план је нешто виши ходник, без људских фигура, који одваја две грађевине. Сложена архитектура јерусалимског храма прилично је оштећена, али се добро пропорционисани делови ипак јасно разазнају. Сасвим лево је грађевина са тремом на стубовима, у средини је кружни храм, двострука едикула, а десно Богородичин престо с балдахиним (сл. 1 и 16).

Као најближу компарацију за сцену Ваведења са царских двери истакао бих скоро истоветну сцену на црколешком живопису, у четвртој зони јужног зида, на делу који одваја иконостас од наоса. Сцена Ваведења — **ВАВЕДЕЊИ** пр(е)с(в)е(т)ље в(о)г(о)р(о)ди(ц)е (сл. 20) — на живопису

је приказана у сажетијем облику.²⁹ Истина, овде недостаје грађевина с тремом на стубовима и округли храм, двострука едикула која се јавља на истој сцени код царских двери. Од архитектонске кулисе насликана је само тробродна црква с двоструким кровом, иза које је бедем града с кулама, док је са десне стране балдахин.

Посебно је драгоцено то што су очувани скоро сви главни ликови учесника у Ваведењу (сл. 20), а то су, пре свега, фигуре и ликови, почевши од мале Богородице, првосвештеника Захарије, на чијем је плашту исписана истоветна старосрпска ћирилска азбука као и на дверима, девојака из пратње мале Богородице, те на крају Ане и Јоакима са ореолима на главама. Стилска поклапања су несумњива, као дела сликара Радула (сл. 1, 16 и 20)! Извесне сликарскотехнолошке разлике су разумљиве, јер су у питању две различите сликарске технике: freskosesso, која је робустнија, с већим површинама за сликање на зиду, и иконописна, која на гипсаној подлози постављеној преко иконе, у температехници, омогућава дужи и спорији, мунициознији сликарски поступак.

Овај иконописачки мирнији чин стварања је највероватније под утицајем минуциозног рада на интимизираним камерним уметничким делима као што су минијатуре, мали кућни иконостаси или радови у металу, сребру и злату. Углавном, доње партије царских двери су од XV—XVII века, као и у новије доба, коришћене за израду декорације са флоралним, зооморфним елементима, или резбарење ктиторског текста, као на царским дверима митрополита Антонија и Дионисија.³⁰

На црколешким царским дверима, неуобичајено за наш XVI—XVII век, појављују се сликане сцене у два реда (један изнад другог, као на зидном сликарству), или сцена која почиње на левој половини двери а завршава се на десној страни, као што је сцена Ваведење Богородице у храм (сл. 1 и 16). Постоје још само два примера оваквог начина сликање сцена на дверима Малих светих врача у Охриду³¹, или на дверима из пећинске цркве у Калишту код Охрида³² из XVI века, где су испод икона Благовести у квадратним пољима насликана два дела композиције „Сумње Јосифове“.

²⁸ Л. Мирковић, *нав. дело*, 41.

²⁹ Потпунији опис свих сцена аутор овог рада припрема за публикавање: *Црква у Црклезу и зидне слике зографа Радула из 1613. године*.

³⁰ Р. Петровић, *Дионисијеве царске двери ...*, 73.

³¹ М. Ђоровић-Љубинковић, *нав. дело*, 123—124, таб. LXXV, а.

³² Иста, *нав. дело*, 124, таб. LXXVII, а.

Сл. 21. Ваведање Богородице, црква Јоакима и Ане (Краљева црква), 1314. г., манастир Студеница.

Fig. 21. Présentation de la Vierge au Temple, église des Parents de la Vierge (Anne et Joachim) nommée Eglise Royale, élevée en 1314 à Studenica

Престоне иконе Богородице и Христа

У црколешкој цркви налазе се две престоне иконе, Богородице и Христа, које су веома оштећене. Богородица је насликана као допојасна фигура са Дететом на левој руци (сл. 2). На ореолу су очувани трагови утиснутих пунци, а злато је уништено, као и пигмент на инкарнату. Од мафориона су остали само фрагменти цинобер траке на ивици грчке капе и рукава; видљиви су трагови топлоток окера на десној руци Богородице. Код Детета је уништен лик и доња бела хаљиница; делимично је очуван цинобер пигмент химатиона, а видљив је и траг цртежа Богородичине леве руке којом држи дете, као и десне којом благосиља. Теже је оштећена и икона Христа (сл. 3). Ореол је истоветан као и код Богородице, лик је уништен, местимично се очувала подлога, а на десном рамену постоји траг клавиша црвене боје. Обе иконе су дело сликара Радула с првобитног иконостаса у Црколезу. Сличан начин пунцирања који је Радул користио у свом раду налазимо на икони св. врачава из Пећи, као на пример на лику св. Дамњана из 1674. године³³, или код сарајевских икона код апостола Андреје, Симона, Вартоломеја и Јакова.³⁴

Можда би са конзерваторског становишта, а и у складу са самим аутентичним амбијентом зидних слика у цркви Св. Јована Крститеља у Црколезу, било пожељно да се поново врате делови Радуловог иконостаса које смо у овом раду открили: деизисна икона с апостолима која се налази у манастиру Црној Реци и царске двери из ризнице Пећке патријаршије. Уз већ

постојеће иконе Богородице и Христа, као престоних икона које се још налазе у Црколезу, могла би се, уз мало напора, поново повратити, истина, нарушен ред између зидних слика и првобитног иконостаса из времена осликовања ове аутентичне споменичке целине нашег у науци дуго потцењиваног сликара Радула. А данашњи иконостас могао би се поклонити некој новијој цркви као дело између два рата.

Радул и иконографска и сликарска угледања на сликарство из прве половине XIV века

У суштини, основа стила Радуловог стваралаштва је аутохтоног порекла. Нека сликарска веза и угледања су очевидно под утицајем, можда, мајстора код кога је учио занат у Морачи, што се може осетити код бољег сликара из капеле св. Стефана и у цркви Св. Николе.³⁵ О њему је речено да је био угледан дворски

³³ С. Радојчић, *Мајстори старог српског сликарства*, Београд 1958, таб. LV; С. Петковић, *Пећка патријаршија*, Београд 1982, фотографија у боји иконе св. врача Кузмана и Дамњана са житијем, 1674.

³⁴ Љ. Којић, *нав. дело*, сл. 1 и 2.

³⁵ У науци још није научно доказана ова сличност; вид. С. Петковић, *Зидна декорација параклиса св. Стефана у Морачи из 1642. г., п.о.*, ЗЛУ (Нови Сад 1967) 133—155.

Сл. 22. Страшни суд, западни зид цркве св. Јована Крститеља у Црколезу, детаљ, апостоли Павле, Јован, Марко, Андреја, Вартоломеј и Филип. Снимио: Р. Петровић, 1970.

Fig. 22. Jugement Dernier, mur ouest de l'église de St. Jean Baptiste à Crkolez, détail, apôtres Paul, Jean, Marc, André, Barthélémy et Philippe. Photo prise par R. Petrović en 1970

сликар патријарха Максима у Пећкој патријаршији, где је после рада у Црколезу живописао малу цркву Св. Николе и за њу урадио иконостас.³⁶

У новије време, проф. Сретен Петковић уочио је занимљиво исходиште инспирације у иконографским и стилским елементима сликарства до средине XIV века.³⁷ Слично се догодило и са италокритским мајсторима, који су у свој рад уносили елементе зреле уметности Палеолога из прве половине XIV века.³⁸

Поводом нашег сликара Радула већ сам указао на једну занимљиву везу са сликарством из XIV века, када су му Тајна вечера и Свадба у Кани из цркве Св. Никите послужиле за решење композиције Тајне вечере у Црколезу; уместо традиционалне шеме са слободном предњом страном округлог стола, Радул је фигуре апостола поставио у непрекинутом низу, тако да су седеће фигуре у првом плану леђима окренуте гледаоцима.³⁹ Овог пута истакао бих сцену Вавдења Богородице у храм са царских двери са првобитног иконостаса у Црколезу. Радулово инспиративно исходиште, са истоветном сценом, овог пута видим у цркви Јоакима и Ане у Студеници из 1314. године (ова црква назива се још и Краљева црква, по њеном ктитору краљу Милутину).⁴⁰

Сцена Вавдења Богородице у храм (сл. 21) из Студенице, којом се инспирисао Радул као узором за истоветну сцену на доњим партијама царских двери из Црколеза (сл. 1, 19, 16), свакако не подразумева потпуно верну копију у стилском погледу; јер у питању су две различите јаке индивидуалне сликарске личности из два различита времена, XIV и XVII века.

У Радуловој сцени Вавдења Богородице у храм, и поред тежих оштећења или уништених партија код поворке девојака, уочава се да се његове фигуре у дугим хаљинама с краћим рукавима и нешто обнаженијим рукама одликују елеганцијом ношњи девојака из XVII века. У Вавдењу из Краљеве цркве прва пратиља је гологлава, бујне косе у дугим праменовима, док је на Радуловим Благовестима иста девојка украшена лаким, лепршавим, свиленим провидним велом огртача, који је на фризури прикачен у облику женске царске круне. Подударности између ових двеју сцена, гледајући ли-

ковним очима, јасне су, и са незнатним разликама, како у ставовима фигура Ане и Јосифа, мале Богородице, првосвештеника Захарија, који је на црколешким дверима само нешто погнутији, тако и у деловима архитектонске кулисе храма, као што су часна трпеза и ограда олтарског простора. Систем приказивања архитектонских кулиса је истоветан, с елементима: двоструки зид, храм са тремом на античким стубовима, округла двоспратна едикула и балдахин;⁴¹ на царским дверима Радул је допунио простор још једним сличним тремом и тробродном црквом с двоструким кровом на две воде, пребацивши црвену драперију.

Уметничка остварења средњовековне слободне државе из времена краљева Милутина,

³⁶ Ј. Радовановић, *нав. дело*, 133—135.

³⁷ С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије 1551—1614* (вид. Стилске одлике, сликарске радионице и мајстори), Матица српска (Нови Сад 1965) 135—137.

³⁸ В. Н. Лазарев, *К вопросу о „греческой манере“ италогреческой и итало-критской школах живописи*, Ежегодник Института истории искусств (Москва 1952) 190; С. Радојчић, *Једна сликарска школа из друге половине XV века*. Прилог историји хришћанске уметности под Турцима. Одабрани чланци и студије 1933—1978 (Нови Сад—Београд 1982) 259, бел. 2.

³⁹ Р. Петровић, *Прилог питању односа сликара Радула и бокоторске сликарске школе*, 161—162.

⁴⁰ В.Р. Петковић, *Манастир Студеница*, Народни музеј, Српски споменици (Београд 1924) 63, сл. 79; М. Рајковић, *Краљева црква у Студеници*, Београд 1964, II—III, сл. 3, 22, 23—28; П. Миљковић, *Делото на зографите Михајло и Еутихиј*, Културно наследство X (Скопје 1967) 213—217, таб. С; С. Радојчић, *Југославија, Средњовековне фреске*, изд. UNESCO, Paris 1955, 22; Исти, *Старо српско сликарство*, Београд 1966, 10—109; А. Стојаковић, *Композиционе вредности инверзне перспективе у нашем средњовековном зидном сликарству*, Зборник Архитектонског факултета у Београду, св. 2 (Београд 1960) 1—18; Иста, *Архитектонски простор у сликарству средњовековне Србије*, Матица српска, Нови Сад 1970, 130, сл. 76, Д. Тасић, *Студеница, Сликарство*, Београд 1968, 110, сл. 115 (у боји); В. Ј. Ђурић, *Византијске фреске у Југославији*, Београд 1974, 51, сл. 52, таб. XXXII (у боји, старија литература).

⁴¹ А. Стојаковић, *Архитектонски простор у сликарству ...*, 130.

Стефана Дечанског или цара Душана утицала су на савременике у турском ропству као идеал који ваља следити — јер су представљала време ... највеће политичке, војне и економске моћи српске средњовековне државе".⁴²

Уметнички рад зографа и иконописца Радула није још у довољној мери проучен у свим његовим нијансама — иконама, фрескама, дуборезу итд. Још није ни публиковано његово капитално дело, живопис у Црколезу⁴³, које тек треба да осветли неке исхитрене мисли о овом необично талентованом сликару. Нешто од те непознате Радулове уметничке вештине открива се у овом раду, који је резултат ком

паративног приступа његовом иконописном и зографском деловању.

Несумњиво је да Радулова уметничка активност заслужује нашу већу пажњу као и обраду његовог целокупног уметничког стваралаштва; он је својим радом у време патријарха Максима, уз његов благослов и „повеленијем", био један од значајних уметника, који се смерно потписивао: „Радул рукојо простите ме грешнаго".⁴⁴

⁴² С. Петковић, *Зидно сликарство на подручју Пећке патријаршије ...*, 135—137.

⁴³ Аутор овог рада припрема рад за публикавање.

⁴⁴ V. J. Djurić, *Icônes de Yougoslavie*, Belgrade 1961, 133, №92.

A la recherche de l'iconostase peinte par Radul de Crkolez

RADOMIR PETROVIĆ

A Drenica (Metohia) sur le bien monastique se trouve l'église de St. Jean Baptiste, dans le village de Crkolez, dont le décor mural fut exécuté en 1673 par le peintre Radul. D'après les parties conservées de l'iconostase et les endroits restés blancs, sur les murs nord et sud qui séparent le sanctuaire du naos, l'on peut conclure facilement qu'à cet endroit s'élevait certainement l'iconostase peinte par maître Radul.

Probablement en 1930 au 1931 cette iconostase fut enlevée et remplacée par une nouvelle. Celle-ci, sans conteste n'est pas en harmonie avec le reste de l'ensemble architectural et la peinture authentique du XVIIe siècle.

L'auteur de la présente étude a effectué les travaux de conservation des peintures de ce monument en 1970 et à cette occasion il a pu l'étudier en détail, quoiqu'il soit sans cela difficilement accessible.

Parmi les restes de l'iconostase originelle se trouvent encore deux grandes icônes gravement endommagées, — celle de la Vierge avec l'Enfant et celle du Christ. Dans le trésor de la patriarchie de Peć se trouve une Porte Royale (fig. 1) récemment apportée de Crkolez sur laquelle on peut lire une inscription en trois lignes gravement endommagée:

„СИЕ ДВ(Е)РИ ПИС(А)... ИВМ.
 зи... и ...х | и веа кон .. л.... по... и... ра(дѣла) в....
 их | прости“ (fig. 12).

Les experts qui étudient les inscriptions sur les icônes savent que sur celles que Radul a exécutées, il mentionne presque toujours que c'était sur «l'ordre» du patriarche Maxime, si bien que l'artiste est considéré comme ayant été le peintre officiel de la cour du patriarche Ma

xime qui siégeait à Peć, sur le trône célèbre de St. Sava.

Le zographe Radul a aussi laissé sa signature dans la proscomidie de l'église de Crkolez avec l'inscription suivante: «Souvienstoi Seigneur du serviteur de Dieu, Radul» (fig. 13). Ce qui est une donnée intéressante pour identifier les oeuvres de ce peintre.

Notre collegie Radomir Stanić a publié récemment une étude sur l'iconostase du monastère de Crna Reka, dont l'icône de la Déisis avec les apôtres est l'oeuvre de Radul.

A l'iconostase de Crkolez manquent (elles n'ont pas été trouvées) la grande croix avec la Crucifixion et deux icônes latérales avec la Vierge et Jean le Théologien, de même que l'icône de «L'oeil Vigilant» qui certainement se trouvaient sur cette iconostase de 1673.

La comparaison du style et de l'iconographie des personnages saints de la Déisis avec les apôtres (qui se trouve à Crna Reka) avec des figures identiques qui se trouvent sur les scènes de la peinture murale de Crkolez (le Jugement dernier la Communion des Apôtres, la Pentecôte, etc). Par cette parallèle, l'auteur de la présente étude a réussi à attribuer définitivement l'icône de la Déisis à la main de Radul, quoiqu'elle ait été dernièrement éloignée de son ambiance originelle.

Finalement, l'auteur de la présente étude a réussi à trouver la source de l'inspiration du peintre Radul pour son icône de la «Présentation de la Vierge au Temple» représentée sur la partie inférieure de la «Porte Royale», dans une scène identique de l'église «des Parents de la Vierge» (Joachim et Anne) élevée à Studenica en 1315 par le roi Milutin.